

УДК 911.3

Ірина Мельник

ДЕПОПУЛЯЦІЯ В УКРАЇНІ: НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Статтю присвячено актуальній проблемі відтворення демографічного потенціалу населення України. Визначено сутність поняття депопуляція, виявлено характерні риси та регіональні особливості депопуляції в країні, встановлено відмінності протікання цього процесу у міських поселеннях та сільській місцевості, для чоловіків та жінок, окреслені наслідки тривалого порушення відтворення населення для країни.

Ключові слова: відтворення населення, демографічний потенціал, депопуляція, звужений режим відтворення, народжуваність, смертність.

Ірина Мельник. ДЕПОПУЛЯЦІЯ В УКРАЇНІ: НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ. Стаття присвячена актуальній проблемі воспроизводства демографического потенціала населення України. Определена сутність поняття депопуляція, виявлені характерні риси та регіональні особливості депопуляції в країні, встановлено відмінності протікання цього процесу в міських поселеннях та сільській місцевості, окреслені наслідки тривалого порушення воспроизводства населення для країни.

Ключевые слова: воспроизводство населения, демографический потенциал, депопуляция, суженный режим воспроизводства, рождаемость, смертность.

Iryna Melnyk. DEPOPULATION IN UKRAINE: NATIONAL SPECIFICS AND REGIONAL PECULIARITIES. The article is devoted to the actual problem of reproduction of the demographical potential of the population of Ukraine. The nature of the depopulation has been determined, the outstanding characteristics and the regional peculiarities of depopulation in the country has been detected, the distinctions of this process flowing in urban settlements and in villages has been stated, the consequences of the long-term violation of reproduction for the country has been focused on.

Keywords: population reproduction, demographical potential, depopulation, constricted mode of reproduction, birthrate, mortality.

Актуальність теми. Розвиток держави, її життєздатність тісно пов'язані зі стійким демографічним розвитком, який передбачає ефективне відтворення поколінь людей. Динаміка чисельності населення визначає стратегію держави на ринку праці, економічну та соціальну політику, споживчий попит та економічну активність.

На рубежі ХХ – ХХІ ст. у багатьох економічно розвинених країнах світу гостро постала проблема збереження демографічного потенціалу. Особливо це стосується східноєвропейських постсоціалістичних країн, які демонструють усьому світу депопуляцію, масштаби якої можна порівняти із втратами населення в період Другої світової війни. На думку економіста М. С. Токсанбаєвої, „в умовах глобалізації держави з невисоким демографічним потенціалом приречені на роль сировинних та індустріальних додатків розвинутих економік, що володіють значними демографічними ресурсами” [1]. Інші економісти нагадують, що населення – це людський капітал, який слід накопичувати [2]. Однією з країн, що швидко втрачає населення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю, є Україна, для якої цей процес набув характеру стійкої тенденції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як окрема наукова проблема, депопуляція (її витoki, динаміка, наслідки тощо) широко досліджена українськими та особливо російськими вченими – демографами, соціологами, економістами, медиками. В Україні найбільш ретельно цю проблему вивчали науковці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (І.М. Прибиткова, С.І. Пирожков, Е.М. Лібанова, І.О. Курило, В.М. Терещ [3] та ін.). У вітчизняній географічній літературі тема депопуляції розглядається вченими

здебільшого в контексті проблем загального демографічного розвитку країни та окремих регіонів, як складова національної безпеки держави (О.Г. Топчієв, М.І. Фащевський, В.О. Джаман, В.В. Яворська та ін.). На наш погляд, проблема депопуляції недостатньо вивчена й потребує інтерпретації з позиції саме географічної науки.

Постановка завдання. Проблема депопуляції має національну та регіональну специфіку, що визначається темпами і масштабом скорочення демографічного потенціалу, співвідношенням народжуваності та смертності як основних детермінант, що зумовлюють природні втрати населення, особливостями міграційного руху населення, геополітичними характеристиками держави, особливостями територіального розподілу населення по території, його етнічним складом та демографічною структурою, природно-ресурсним потенціалом країни, рівнем демократизації та гуманізації суспільства тощо. Виходячи з цього, виникає необхідність тлумачення проблеми депопуляції та з'ясування її наслідків окремо для кожної країни.

Метою нашої статті є висвітлення сутності поняття „депопуляції” як процесу, виявлення національної специфіки та міжрегіональних особливостей депопуляції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Депопуляція – це стійке скорочення чисельності населення за рахунок його природного убутку; систематичне зменшення чисельності населення внаслідок звуженого режиму відтворення, коли чисельність наступних поколінь менша за попередні. Незважаючи на відносну простоту терміну та подібність його тлумачення в абсолютній більшості словників, є деякі особливості, на які слід звернути увагу.

Депопуляція – це процес, тобто відстежити його можна, спостерігаючи протягом певного пері-

оду. Явище набуття природним приростом від'ємного значення може бути короткотерміновим результатом демографічних „хвиль”, або наслідком катастроф. У такому разі, навряд чи на нього доцільно поширювати термін „депопуляція”. За своїм соціальним змістом депопуляція є процесом, протилежним розвитку (під яким в демографії розуміється прогресивна спрямованість природного руху населення в бік зростання). Це рух населення у негативному напрямку [4]. Як зауважує Антонов О.І., до ХХ ст. люди не могли контролювати смертність, масові епідемії та голод, що призводили до загибелі мільйонів людей, вели до перевищення смертності над народжуваністю, тому депопуляція справедливо асоціювалась із вимиранням. На думку вченого, термін „депопуляція” доцільно закріпити за таким вимиранням, коли відбувається виродження населення, внаслідок ненародження тієї кількості дітей, яка є необхідною для компенсації низького рівня смертності. На наш погляд, головною ознакою депопуляції, що передає сутність цього терміну, є не стільки перебіг демографічних детермінант – народжуваності і смертності, скільки кінцевий результат – стійке скорочення чисельності населення, зумовлене перевищенням смертності над народжуваністю, яке загрожує існуванню нації (держави).

Відомо, що вже в другій половині 60-х рр. ХХ ст. народжуваність в Україні не забезпечувала простого заміщення поколінь (значення сумарного коефіцієнту народжуваності стало менше 2,0). З тих пір населення країни увійшло в фазу прихованої (латентної) депопуляції. Для останньої характерне тимчасове, інерційне зростання населення протягом певного часу (свого роду демографічна пауза, що спричинена впливом сприятливої вікової структури населення). У кінці 80-х ця тенденція ненадовго була призупинена економічними заходами, спрямованими на підтримку материнства [4]. У 1991 р. в Україні розпочалась відкрита депопуляція (це збіглося з набуттям незалежності). Її передвісником став перехід до звуженого відтворення населення в сільській місцевості (у другій половині 80-х рр. ХХ ст.). З 1992 р. у міських природний приріст також набув від'ємного значення.

Сьогодні депопуляція в Україні є проблемою, масштабність якої поки що не усвідомлена в повній мірі ані політиками, ані громадськістю. Наведемо лише деякі аргументи на підтвердження актуальності цієї проблеми для України.

По-перше, будь-які демографічні втрати в країні, незалежно від того, спричиненні вони депопуляцією або механічним відтоком населення, зазвичай сприймаються як свідчення існуючих негараздів у її політичному та соціально-економічному розвитку. Статус України, як держави „що вироджується”, негативно впливає на її міжнародний імідж та рейтинг, сповільнює приплив інвестицій, а відтоді – й інновацій (збігаючи вперед, у майбутнє, зазначимо, що з плином часу все більше країн, і в першу чергу, „благополучних”, з високими стандартами життя, мають всі шанси стикнутися з депопуляцією як результатом деформації вікової структури населення).

По-друге, Україна має темпи депопуляції, які

є одними з найбільш високих у світі. В останні роки вона увійшла до п'ятірки країн – аутсайдерів за показниками природного приросту, поділяючи останнє (у 2010 р.), або передостаннє місце в рейтингу із Молдовою та Болгарією. Починаючи з 2006 р. темпи депопуляції в Україні уповільнились, що стало результатом впливу сприятливої вікової структури населення (яка утворилась внаслідок відносно високої народжуваності восьмидесятих) та акумуляції народжень, в основному, перших (які були прискорені впровадженнями у 2005 р. економічними стимулами). За прогнозами демографів у наступні роки народжуваність знову зменшиться, а депопуляція набере обертів.

По-третє, скорочення населення в країні відбувається на тлі погіршення його якості. Так, за свідченням медиків послаблюється поріг стійкості організму людини до зовнішніх впливів, зростає загальний рівень захворюваності, поширюються соціальні хвороби, збільшується середній вік населення (погіршення вікової структури більшість вчених схильна розглядати також як погіршення якості населення). До групи населення в працездатному віці вже в найближчі роки почне вливатися покоління народжених у кризові 90-ті, далі до групи „старих” увійде покоління тих, хто відчув на своєму здоров'ї наслідки цієї кризи (так би мовити, „пережив” її). Погіршення якості населення веде до зниження здатності до освоєння нових професій та нових технологій. Старіння погіршує ефективність виробництва, оскільки з часом заробітна плата зростає, а продуктивність праці з віком скорочується (дослідники, у зв'язку з цим роблять невтішні висновки щодо втрати конкурентоздатності підприємств і цілих галузей у міру старіння економічно активного населення).

На відміну від розвинутих країн (Німеччина, Італія) депопуляція в Україні відбувається не лише внаслідок скорочення народжуваності, а й в результаті збереження високої смертності, яка на окремих відрізках періоду 1989 – 2011 рр. демонструвала зростання. Тобто для України депопуляція має одночасно характер і „виродження”, і „вимирання”.

Інтенсивність процесу природного скорочення населення на сході та на заході України є неоднаковою. На підставі оцінки демографічних втрат, які регіони понесли протягом періоду 1989 – 2010 рр., автором було розраховано, скільки років має минути до повного вичерпання демографічного потенціалу кожного з регіонів за умов, якщо такі темпи скорочення населення зберігатимуться і надалі (рис. 2). Такий прийом не має нічого спільного із прогнозом, лише дозволяє оцінити відмінності в інтенсивності депопуляційних процесів та масштаби демографічної кризи.

З рис. 3 видно, що „внесок” сільського населення в процес природного скорочення є значно більшим (52,0 % у 2010 р.), ніж його частка в загальній чисельності населення країни (31,3 % на 01.01.2011 р.), абсолютний „внесок” жінок – більшим ніж чоловіків. Зближення графіків депопуляції для чоловіків та жінок (ділянка, що відповідає періоду 2000 – 2008 рр.) за умов чисельного переважання слабкої статі є підтвердженням зростання чоловічої

надсмертності.

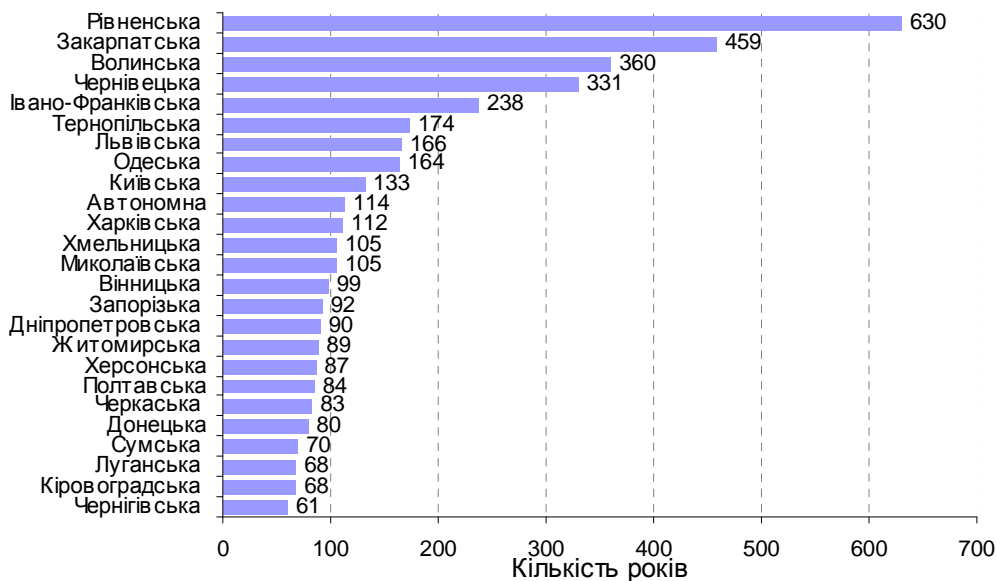

Рис. 1. Кількість років до повного вичерпання демографічного потенціалу регіонів за умов збереження темпів природного приросту періоду 1995 – 2011 рр.
(розраховано автором за даними джерела <http://www.ukrstat.gov.ua/>)

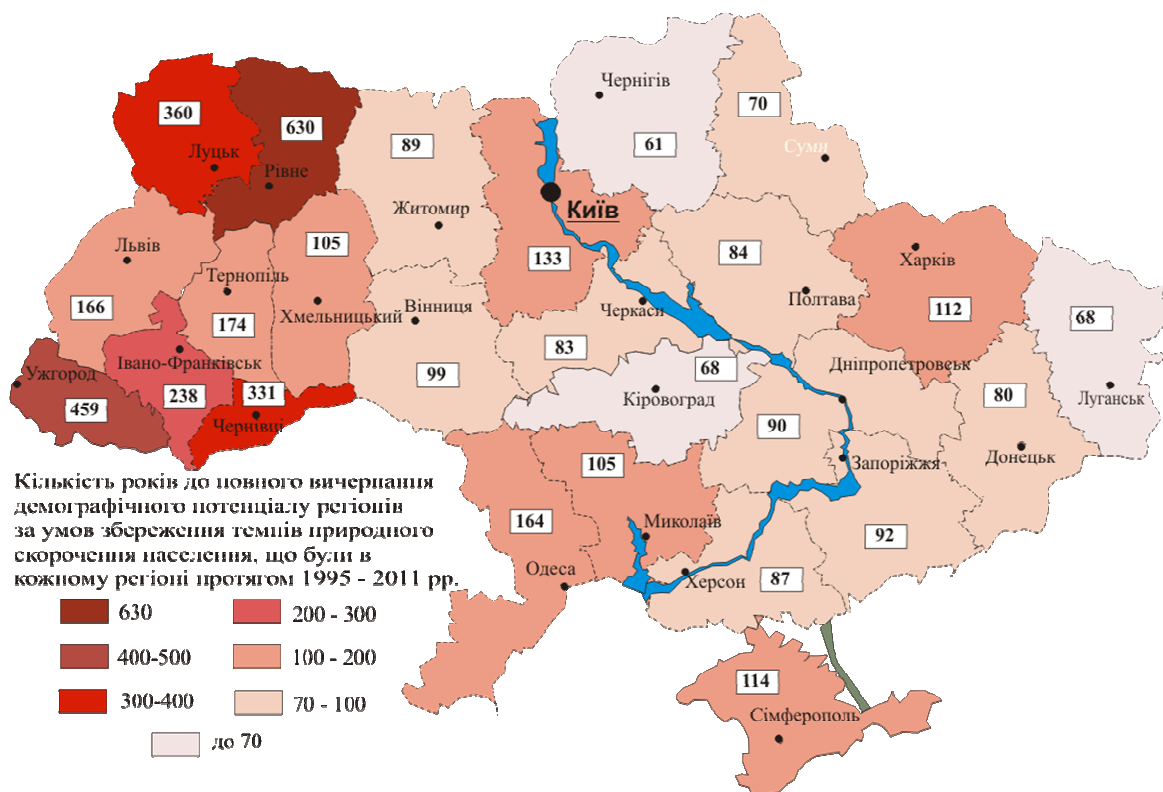

Рис. 2. Кількість років до повного демографічного „виродження” регіонів України за умов збереження темпів природного скорочення періоду 1995 – 2011 рр.
(розраховано автором на даними джерела <http://www.ukrstat.gov.ua/>)

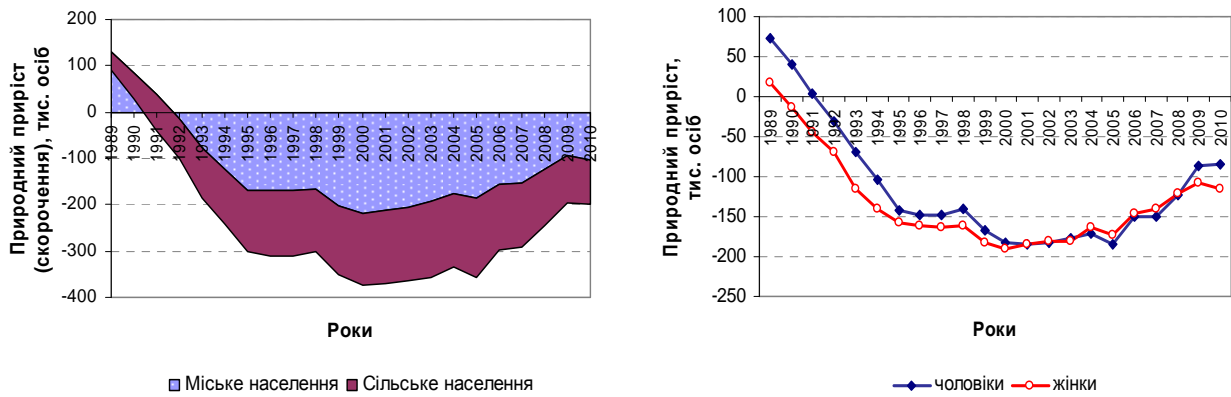

Рис. 3. Динаміка природного приросту (скорочення) населення за типом місцевості (ліворуч) та за статевою приналежністю населення (праворуч)

Наступні рисунки (4-5) дозволяють встановити відмінності між міськими та сільськими поселеннями стосовно процесу природного скорочення населення. Як бачимо, демографічна криза на селі є значно глибшою, масштабнішою, у неї втягнуто абсолютну більшість регіонів України. Такий стан речей ще раз нагадує про проблему деградації українського села й необхідності її розв'язувати. Звертає на

себе увагу і наявність різних „епіцентрів” демографічного неблагополуччя: для міського населення – це Донбас, для сільської місцевості – периферійні, слаборозвинуті регіони, що протягом кількох десятиріч „віддавали” молоде, працездатне населення двом найпотужнішим „полюсам тяжіння” – містам-мільйонерам Києву та Харкову.

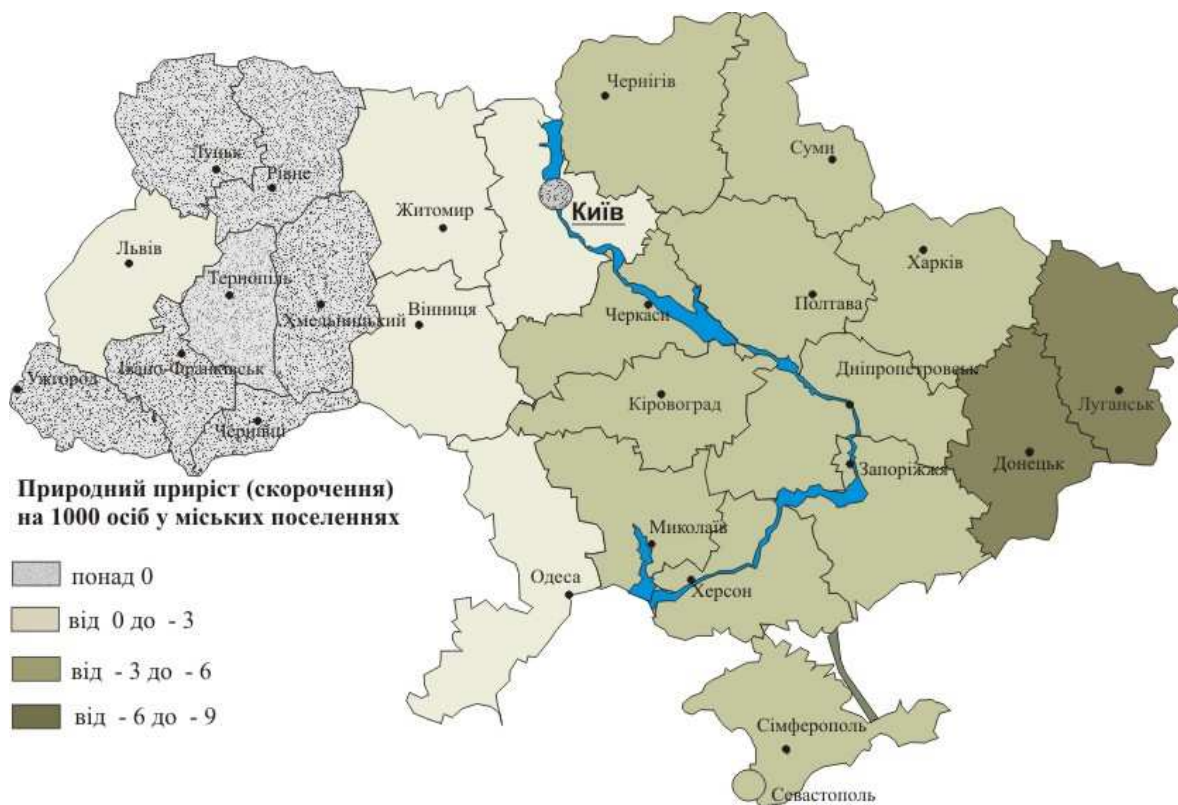

Рис. 4. Депопуляція в міських поселеннях, 2010 р. (побудовано автором)

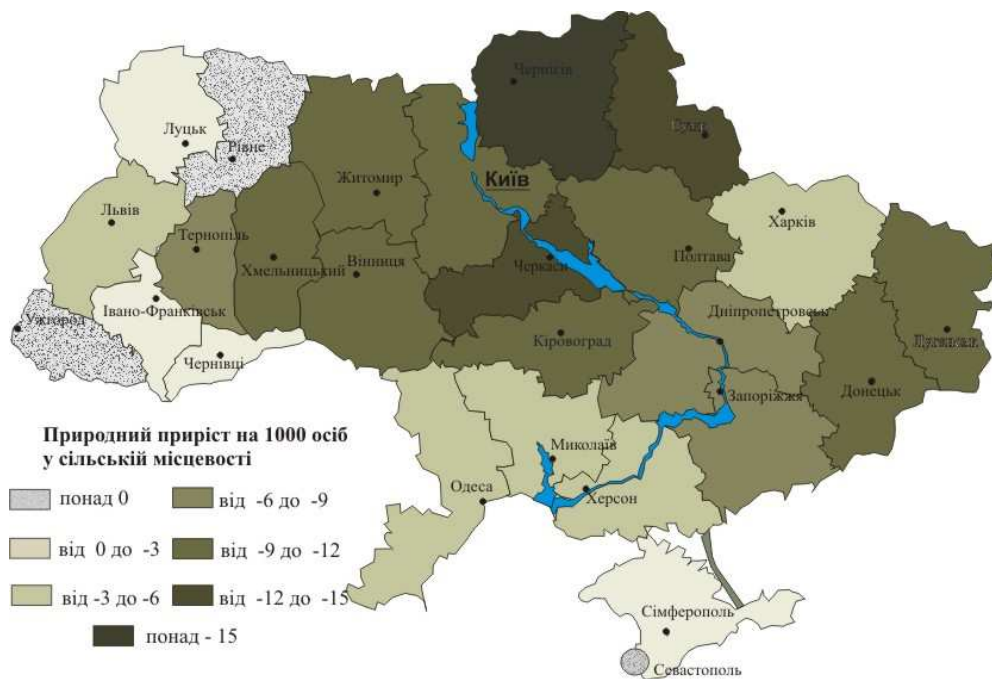

Рис. 5. Депопуляція в сільській місцевості, 2010 р. (побудовано автором)

Висновки. Довготривале порушення процесу відтворення населення, яке відбувається з неоднаковою інтенсивністю в різних регіонах України, матиме численні наслідки. Назвемо лише деякі з них. По-перше, це зміни в розміщенні населення (збільшення частки західноукраїнських та зменшення частки східноукраїнських регіонів у загальній чисельності населення країни), зростання частки урбанізованого населення. По-друге, суттєве погіршення вікової структури населення в районах інтенсивної депопуляції, уповільнення процесу трудового заміщення і, як наслідок, результативності економічної діяльності, зміна етнічних пропорцій. Так, на відміну від Ро-

сійської Федерації, де проблема депопуляції набула негативного етнічного характеру (частка титульної нації в етнічній структурі населення скорочується), в Україні можна буде спостерігати протилежну ситуацію, адже найбільший „внесок” у депопуляцію роблять густозаселений Донбас та інші індустріалізовані, з високою часткою росіян, регіони.

Проведене дослідження підтверджує необхідність змін просторових акцентів економічної, соціальної та розселенської політики, приведення її у відповідність із визначеними особливостями демографічного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Лебедь О. Соціальні наслідки депопуляції в Росії / О. Лебедь. – Режим доступу: <http://contrtv.ru/common/3100>
2. Еськова Н.А. Демографічна складова людського капіталу: думки політиків та суспільства до початку реалізації демографічних пріоритетів / Н.А. Еськова. – Режим доступу: http://www.mebik.ru/dep/k_gmy/stat4.pdf
3. Терещук В.М. Депопуляція в Україні: детермінанти, особливості та наслідки: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.07. – К.: [б. и.], 2011. – 20 с.
4. Антонов А.И. Причини і наслідки депопуляції в Росії / А.И. Антонов. – Режим доступу: <http://chinovnik.uara.ru/modern/article.php?id=179>